

भारतीय लोकशाही पुढील आव्हाने

विलास साळुंखे

राज्यशास्त्र विभाग,

शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर.

डॉ. अरुण चव्हाण,

भोगावती महाविद्यालय, कुरुकली

ता. करवीर, जि. कोल्हापूर.

गोषवारा:-

१५ ऑगस्ट १९४७ रोजी भारताला स्वातंत्र्य मिळाले आणि स्वातंत्र्यानंतर भारतामध्ये संसदीय लोकशाही शासन पद्धतीचा स्वीकार करण्यात आला. ब्रिटिश राजवटीमध्ये केलेले कायदे हे लोकशाही शासन प्रणालीला पोषक होते. यामध्ये १८५८ चा कायदा, १९०९ चा कायदा, १९१९ चा कायदा, १९३५ चा कायदा, १९४७ चा कायदा यांचा समावेश होतो. भारतासाठी राज्यघटना निर्मितीची प्रक्रिया सुरू झाली आणि त्यानुसार राज्यघटना समितीची निर्मिती करण्यात आली.

पारिभाषिक शब्द: धार्मिकता, बेरोजगारी, भाषावाद, जागरूक मतदार इ.

प्रस्तावना-

इंग्लंडला लोकशाही शासनपद्धतीची जननी असे म्हणतात. आज जगभर लोकशाही शासनपद्धतीकडे एक आदर्श शासन व्यवस्था म्हणून पाहिले जाते. जागतिक राज्यांचा अभ्यास करता लोकशाही शासनाचा स्वीकार करणाऱ्या राज्यांची संख्या मोठ्या प्रमाणात आढळते. लोकशाही शासन व्यवस्थेमध्ये जनतेचे शासन कार्यरत असते. त्या शासनाची निवड जनतेमधून निवडणुकांच्या माध्यमातून झालेली असते.

लोकशाहीमध्ये व्यक्ती स्वातंत्र्य, व्यक्तिविकास जोपासण्यासाठी जनतेच्या सार्वभौमत्वाला प्राधान्य देण्यात आलेले दिसते. यामध्ये प्रत्येक प्रौढ व्यक्ती प्रत्यक्ष- अप्रत्यक्षपणे राज्यकारभारात सहभागी होतो. यामुळे राजकीय, सामाजिक, आर्थिक, समता निर्माण होऊन व्यक्तीचा सर्वांगीण विकास करणे हे उद्दिष्ट साध्य होते. इंग्लंड, अमेरिका, भारत, स्वित्झर्लंड, जर्मनी, जपान, फ्रान्स यासह जगातील दोन तृतीयांश देशात लोकशाही शासन पद्धतीचा स्वीकार केलेला आहे. लोकशाही शासन पद्धत ही इतर शासन पद्धतीपेक्षा श्रेष्ठ दर्जाची शासन पद्धत आहे.

उद्दिष्टे :-

१. लोकशाहीचा म्हणजे काय याचा अभ्यास करणे.
२. भारतीय लोकशाहीचा अभ्यास करणे.
३. भारतीय लोकशाही पुढील आव्हाने यांचा अभ्यास करणे.

विषय विश्लेषण :-

लोकशाहीचा अर्थ-

लोकशाही (Democracy) म्हणजे लोकांनी प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्ष पद्धतीने चालवलेले शासन होय. लोकशाही (Democracy) हा शब्द लोक (Demos) आणि सत्ता (Krates) या दोन ग्रीक शब्दापासून तयार झाला आहे. प्राचीन ग्रीक नगर राज्यात जनता राज्यकारभारात प्रत्यक्ष सहभाग घेत होती. त्यावेळी जनतेची प्रत्यक्ष सत्ता होती. मात्र आधुनिक काळात प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्ष लोकशाहीत जनतेने निवडून दिलेल्या लोकप्रतिनिधीमार्फत राज्यकारभार चालविला जातो.

व्याख्या -

लोकशाही ही संकल्पना स्पष्ट करताना विविध विचारांतांनी केलेल्या व्याख्या-

१. अब्राहम लिंकन-

“लोकशाही म्हणजे लोकांचे लोकांसाठी, लोकांनी चालवलेले शासन होय”.

२. जे.एस. मिल-

“लोकशाही हा शासनाचा असा प्रकार आहे की, ज्यामध्ये संपूर्ण किंवा बहुतांशी लोक आपण निवडून दिलेल्या लोकप्रतिनिधी मार्फत शासकीय सत्ता उपभोगतात”.

३. प्रा. हेरॉल्ड लास्की -

“लोकशाही हे केवळ शासनाचे स्वरूप नाही तर ते समाजाचे राज्याचे तसेच आर्थिक व नैतिक व्यवस्थेचे एक स्वरूप आहे”.

४. महात्मा गांधी-

“लोकशाही हा एक जीवन मार्ग होय”.

लोकशाहीचे प्रकार-

लोकशाहीचे दोन प्रकार आहेत.

१. प्रत्यक्ष लोकशाही-

यामध्ये राज्यातील नागरिकांना राज्यकारभारात प्रत्यक्ष सहभागी होता येते. प्राचीन ग्रीक नगरराज्यांची लोकसंख्या मर्यादित होती. अथेन्स नगर राज्यात प्रत्येक प्रौढ ग्रीक नागरिकाला राज्यकारभारात भाग घेता येत होता. स्त्रिया, गुलाम, परकीय यांना राज्यकारभारात भाग घेता येत नसे. यावेळी कोणत्याही प्रकारचा भेदभाव केला जात नव्हता. कायद्यासमोर सर्व समान होते. राज्यातील सर्व नागरिक एकत्र बसून राज्यकारभाराचे धोरण निश्चित करत. कायद्याची निर्मिती, अंमलबजावणी, न्यायदान ही सर्व कामे नागरिकांकडून प्रत्यक्षात केली जात होती. प्रत्यक्ष लोकशाहीचे फायदे राज्यातील काही थोड्या लोकांनाच मिळतात जास्त लोकसंख्या असलेल्या देशांमध्ये ही शासन पद्धत उपयुक्त पडत नाही.

२. अप्रत्यक्ष लोकशाही -

राज्यांची वाढती लोकसंख्या व क्षेत्रफळ याचा विचार करता मोठ्या देशात प्रत्यक्ष लोकशाही ऐवजी अप्रत्यक्ष लोकशाही शासन पद्धत स्वीकारण्यात आली आहे. याला प्रातिनिधिक लोकशाही असे सुद्धा संबोधले जाते. जनतेने निवडून दिलेल्या लोकप्रतिनिधीमार्फत राज्यकारभार चालविला जातो. विसाव्या शतकात सर्व लोकशाही राष्ट्रात प्रौढ स्त्री-पुरुषांना मतदानाचा अधिकार देण्यात आला आहे. त्यानुसार मतदारसंघ निर्माण केले जातात व त्यामधून बहुमताने लोकप्रतिनिधीची निवड जनता करित असते. निवडलेले प्रतिनिधी राज्यकारभाराचा कार्यकाल पूर्ण होईपर्यंत काम करित असतात.

भारतीय लोकशाही -

१५ ऑगस्ट १९४७ रोजी भारताला स्वातंत्र्य मिळाले आणि स्वातंत्र्यानंतर भारतामध्ये संसदीय लोकशाही शासन पद्धतीचा स्वीकार करण्यात आला. ब्रिटिश राजवटीमध्ये केलेले कायदे हे लोकशाही शासन प्रणालीला पोषक होते. यामध्ये १८५८ चा कायदा, १९०९ चा कायदा, १९१९ चा कायदा, १९३५ चा कायदा, १९४७ चा कायदा यांचा समावेश होतो. भारतासाठी राज्यघटना निर्मितीची प्रक्रिया सुरू झाली आणि त्यानुसार राज्यघटना समितीची निर्मिती करण्यात आली.

२ वर्षे ११ महिने १८ दिवस अविरतपणे कार्य करून भारतासाठी एक राज्यघटना निर्माण करण्याचे काम पूर्णत्वाकडे आले. २६ जानेवारी १९५० पासून देशासाठी तयार केलेल्या राज्यघटनेची अंमलबजावणी सुरू झाली. सामाजिक लोकशाहीचा पाया खंबीर केला तरच राजकीय लोकशाही टिकेल. स्वातंत्र्य, समता, बंधुता या तीन जीवन तत्वातील एक तत्व गळाले तर सर्व लोकशाहीचा हेतूच विफल झाल्यासारखे होते. राजकारणातील विशिष्ट लोकांचा दरारा व मत्केदारी तसेच सामाजिक विषमता हे दृश्य पालटले पाहिजे असे झाले नाही तर विषमतेची झळ लागलेला वर्ग राजकीय लोकशाहीचे कवच फोडून टाकल्याशिवाय स्वस्त बसणार नाही. असा इशारा डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी घटना समितीत दिला होता.

भारतीय राज्यघटनेत आर्थिक लोकशाहीची कल्पना डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी मांडली. सामाजिक व आर्थिक लोकशाही शिवाय राजकीय लोकशाही टिकू शकणार नाही. कारण त्या आडव्या उभ्या धाग्यांनीच लोकशाहीचे वस्त्र विणले जात असते. असे मत डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी व्यक्त केले.

घटनात्मक तरतुदीनुसार भारतातील राजकीय परिस्थितीचा आढावा घेऊन भारतात संसदीय लोकशाहीचा स्वीकार करण्यात आला. त्यासाठी देशात बहुपक्ष पद्धतीचा स्वीकार केला. या तरतुदीनुसार भारतामध्ये १९५२ च्या पहिल्या सार्वत्रिक निवडणुका पासून लोकशाही मार्गाने निवडणुका होऊन जनतेने निवडून दिलेल्या सरकारच्या माध्यमातून राज्यकारभार सुरू आहे. केंद्रात कोणत्या पक्षाचे सरकार असावे हे भारतीय जनता ठरवत असते.

आज भारतामध्ये राष्ट्रीय काँग्रेस, भारतीय जनता पक्ष, राष्ट्रवादी काँग्रेस पार्टी, कम्युनिस्ट, समाजवादी पार्टी, जनता दल यासह अनेक राष्ट्रीय व प्रादेशिक पक्ष लोकशाही मार्गाने सत्ता मिळवण्याचा प्रयत्न करताना दिसतात. लोकसभा या कनिष्ठ सभागृहात ज्या राजकीय पक्षाला किंवा आघाडीला बहुमत प्राप्त होते त्या पक्षाचा नेता पंतप्रधान म्हणून कार्य करतो. व तो आपले मंत्रिमंडळ निर्माण करतो. भारतीय राज्यघटनेच्या ७४ व ७५ व्या कलमात पंतप्रधान व मंत्रिमंडळ याविषयी तरतूद केलेली आहे. पंतप्रधान

आपल्या सर्व मंत्र्यांसह संयुक्तरित्या लोकसभेला जबाबदार असतो. भारतात पंतप्रधान हा वास्तवादी प्रमुख आणि राष्ट्रपती हा नामधारी प्रमुख आहे. भारताची संसद ही सार्वभौम आहे.

भारतीय लोकशाही पुढील आव्हाने-

भारताला स्वातंत्र्य मिळवून ७५ वर्षे पूर्ण झाली. सुरुवातीला देशात एकात्मता निर्माण करून देशाचे ऐक्य टिकवणे अवघड आहे व अल्पावधीतच देशाचे विघटन होईल अशी भीती अनेकांनी व्यक्त केली होती. मात्र ही भीती खोटे ठरवण्याचे काम भारतातील जनतेने आणि येथील लोकशाहीने केले आहे. स्वातंत्र्यानंतर भारतीय लोकशाहीचा विकास होत असताना सामाजिक, आर्थिक, राजकीय इ. क्षेत्रांमध्ये उल्लेखनीय कामगिरी केली आहे.

आधुनिकतेची कास धरत असताना विकासाचे अनेक टप्पे पार करून भारतीय लोकशाहीने आपल्या अस्तित्व टिकवून ठेवले आहे. या भारतीय लोकशाही समोर काही आव्हाने सुद्धा असलेली दिसून येतात.

१. धर्माधता -

भारतातील धार्मिक विविधता लक्षात घेऊन एकसंघ समाजाच्या उभारणीसाठी व सांप्रदायिक सहजीवनाची प्रेरणा वाढीस लागावी या हेतूने घटनाकारांनी धर्मातीत राज्याचा स्वीकार केला. राज्य घटनेच्या कलम २५ ते २८ मध्ये भारतीय नागरिकांना धार्मिक स्वातंत्र्याचा हक्क देण्यात आला आहे. धर्मांमध्ये राज्य हस्तक्षेप करणार नाही, धर्म ही व्यक्तिगत बाब आहे, सर्वधर्म समभाव, प्रत्येकाला व्यक्तिगत जीवनात धार्मिक स्वातंत्र्य आहे अशी व्यवस्था निर्माण करण्यात आली. अलीकडच्या काळात देशात धार्मिक कट्टरता मोठ्या प्रमाणात वाढत आहे. त्यामुळे संघर्षाची चिन्हे वाढताना दिसतात. प्रत्येकाला आपला धर्म संकटात आल्यासारखे वाटते. त्यातून परस्पर धर्माविरोधी भूमिका घेतली जाते. भारतात हिंदू, मुस्लिम, ख्रिश्चन, जैन, बौद्ध, फारशी, शिख इ. धर्मांचे लोक राहतात. भिन्नधर्मी लोकांच्यात परस्पर सहकार्याची भावना दिसत नाही.

भारतामध्ये धार्मिक विषमतेतून अनेक दंगली घडलेल्या आहेत.

१. १९५० -मध्ये दिल्ली, कलकत्ता, अलीगड, मुंबई येथे जातीय दंगली झाल्या होत्या.
२. १९६९- मध्ये गो-हत्या या कारणावरून गुजरात मधील अहमदाबाद येथे दंगल झाली होती.
३. १९७०-मध्ये भिवंडी शहरांमध्ये दंगल झाली होती.
४. १९७९- मध्ये रामनवमीच्या मिरवणुकीवरून जमशेदपूर येथे दंगल घडविण्यात आली होती.
५. १९८४-मध्ये पंतप्रधान इंदिरा गांधी यांच्या हत्येनंतर दिल्ली येथे दंगल उफाळली होती.
६. १९९२-९३- मध्ये बाबरी मशीद पाडल्यानंतर मुंबई, गुजरात येथे दंगली झाल्या होत्या.
७. २००२- मध्ये गोध्रा येथे हिंसाचार काढून आला होता.

भारतात धर्म आणि निवडणुका यांचा जवळचा संबंध असलेला दिसून येतो. राजकीय पक्ष मते मिळवण्यासाठी धर्माचा वापर करताना दिसतात. निवडणुकांमध्ये धर्माची भूमिका महत्वपूर्ण असल्याचे जाणवते. समान नागरी कायदा, तिहेरी तलाक, 370 कलम रद्द, राम मंदिर, बाबरी मशीद, धार्मिक आरक्षण हे जमातवादी राजकारणाला खतपाणी घालण्याचे काम करताना दिसतात.

२. जातीय राजकारण -

भारतीय लोकशाहीला जातीयतेची कीड लागली आहे. भारतामध्ये जात हा अत्यंत महत्त्वपूर्ण घटक ठरत आहे. भारतीय लोकशाहीत निवडणुकांमध्ये उमेदवारांच्या निवडीपासून ते मंत्रिमंडळात समावेश करण्यापर्यंत जात हा घटक महत्त्वाचा ठरत आहे. मुख्यमंत्री ते पंतप्रधान निवडीवर या घटकाचा प्रभाव पडताना दिसतो. तसेच मतदारांचे वर्तन सुद्धा जात या घटकाने प्रभावित केलेले आपणाला दिसते. विविध राजकीय पक्षांची एक 'व्होट बँक' म्हणून जात या घटकाकडे पाहिले जाते. भारतात ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य, शूद्र या चार वर्णांत 3000 जाती- उपजाती आढळतात. जन्मावरून जात ठरत असून आपलीच जात सर्वश्रेष्ठ असा अहमगंड मनात तयार होतो. जाती-जातीमध्ये श्रेष्ठत्वासाठी वर्चस्व साठी संघर्ष दिसून येतो.

भारतातील घटक राज्यात विविध जातींची जातींचा प्रभाव आहे.

महाराष्ट्र- मराठा, ब्राह्मण, लिंगायत, मागासवर्गीय जाती कर्नाटक-लिंगायत, ओक्कलीगा

केरळ-नायर, इझवा

आंध्र प्रदेश- रेड्डी, कम्मा

तामिळनाडू - मुडलियार, गौडर, पद्याची

बिहार- रजपूत, ब्राह्मण, कायस्थ व आदिवासी

३. दारिद्र्य -

दारिद्र्य या घटकाचा लोकशाहीवर विदारक परिणाम होत आहे. दारिद्र्य या घटकामुळे बेकारी, उपासमार, राहणीमानाचा कनिष्ठ दर्जा असे अनेक प्रश्न निर्माण होतात. भारतात लोकशाही यशस्वी करावयाची असेल तर प्रथम आपणाला राजकीय लोकशाहीबरोबरच आर्थिक व सामाजिक लोकशाही प्रस्थापित करावे लागेल असा इशारा डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी दिला होता. भारतातील आर्थिक विषमतेमुळे गरीब आणि श्रीमंत अशी विषमतेची दरी निर्माण होत आहे. देशात २०% लोकांकडे ४७% संपत्ती केंद्रित आहे. तर तळाच्या २०% लोकांकडे फक्त ८% संपत्ती आहे. दारिद्र्य असलेल्या लोकांच्यात निरक्षरता किंवा अल्पशिक्षितपणा जास्त दिसतो.

भारतीय राजकारणावर दारिद्र्य या घटकाने प्रभाव पडला आहे. निवडणुकीच्या काळात संपत्ती वाटून, जेवणावेळी घालून, विविध वस्तूंचे वाटप करून मतांची क्रय-विक्री होते व निवडणुका संपन्न होतात. ग्रामपंचायत, पंचायत समिती, जिल्हा परिषद, विधानसभा, विधान परिषद, लोकसभा, राज्यसभा इ. निवडणुकांमध्ये मोठ्या प्रमाणात पैशाचा घोडेबाजार सुरू असतो. आर्थिक समता प्रस्थापित करण्यासाठी शासनाने विविध कार्यक्रम व योजना तयार करून त्याची अंमलबजावणी केली पाहिजे.

४. भाषावाद -

भाषा म्हणजे एका व्यक्तीच्या भावना दुसऱ्या व्यक्तीपर्यंत पोहोचवण्याचे एक प्रभावी माध्यम होय. आज हाच भाषावाद भारतीय लोकशाही समोर आव्हान ठरत आहे. भारत हा बहुभाषिक देश आहे. राष्ट्रभाषा हिंदी की इंग्रजी यावरून वाद सुरू आहे. देशात एकूण २२ प्रमुख भाषा आहेत. तसेच भाषावार प्रांतरचनेनुसार काही घटक राज्यांची निर्मिती करण्यात आली आहे.

हिंदी ही राष्ट्रभाषा मानली असली तरी दक्षिणेकडील तामिळनाडू, कर्नाटक, आंध्र प्रदेश, पश्चिम बंगाल, केरळ या राज्यांचा हिंदीला राष्ट्रभाषा म्हणून स्वीकार करण्यास विरोध आहे. स्वातंत्र्यानंतर ७५ वर्षे पूर्ण झाली तरी भाषेचा वाद मिटला नाही. आज

त्रिभाषा सूत्रानुसार सर्व व्यवहाराची प्रादेशिक भाषा, हिंदी व इंग्रजी भाषा मान्य केली आहे. भाषेबाबत उत्तर भारत आणि दक्षिण भारत यांच्यात सुरू असलेल्या वादात भारतीय जनतेचे मोठ्या प्रमाणात हाल होत आहे. भाषावादावरून घटक राज्यात सीमावाद निर्माण होत आहे. मुंबईमध्ये मराठीच्या सक्तीसाठी राजकीय पक्षांनी तोडफोड केली होती.

५. निरक्षरता -

लोकशाही यशस्वी होण्यासाठी राज्यात सुशिक्षित सुजाण व सुसंस्कृत नागरिक असावे लागतात. इंग्लंड, स्वित्झर्लंड, फ्रान्स इ. प्रगत देशात साक्षरतेचे प्रमाण १००% असल्यामुळे तेथे लोकशाही पद्धत यशस्वी व स्थिर झाली आहे. भारतात २०११ च्या जनगणनेनुसार ७४.४०% टक्के लोक साक्षर आहेत तर २५.६०% लोक निरक्षर आहेत. सर्वाधिक साक्षरता केरळ (९२.९१%) मध्ये तर सर्वाधिक निरक्षरता बिहार (३४.२०%) मध्ये आढळते.

निरक्षर, अज्ञानी मतदारांचा गैरफायदा धनिक, सुशिक्षित, राजकीय लोक उठवत आहेत. साक्षर-निरक्षर अशी विषमता समाजामध्ये निर्माण होत आहे. निरक्षरांचे राजकीय शोषण मोठ्या प्रमाणात होत आहे. भारतीय समाजाच्या वर्ग व्यवस्थेत निरीक्षरांना श्रमाची, कष्टाची कामे कमी मोबदल्यात करावी लागत आहेत. त्यांना राहणीमानाचा दर्जा, आरोग्य, आर्थिक, सांस्कृतिक संपन्नता या गोष्टी समजत नाहीत. भारतात शासनाने निरक्षरता निर्मूलनासाठी अनेक उपाययोजना सुरू केल्या आहेत. यास काही प्रमाणात यश मिळाल्याचे दिसून येते.

६. बेकारी -

जगात सर्वात मोठी लोकशाही म्हणून भारताची ओळख आहे. लोकसंख्येच्या बाबतीत भारत जगात दुसऱ्या क्रमांकावर आहे. वाढत्या लोकसंख्येमुळे देशात बेकारीची समस्या अधिक तीव्र होताना दिसत आहे. यामध्ये सुशिक्षित आणि अशिक्षित बेकार आढळतात. सातत्याने लोकसंख्येत होणारी वाढ, निरक्षरता, भांडवलांची कमतरता, मंदी, उत्पादनात सतत होणारी घट, विविध कारणामुळे उद्योग बंद होणे इ. कारणामुळे बेकारी मध्ये वाढ होत आहे,

भारतात २०१६ मध्ये उच्चशिक्षित बेरोजगारी ४१.०१% होती. २०१७ मध्ये ४२% तर २०१८ मध्ये ५५% एवढी वाढ झाली. २०२० मध्ये कोरोना रोगाचा प्रादुर्भाव सर्व जगभर होता. याचा फटका मोठ्या प्रमाणात बसला. भारतात यामुळे तरुणांच्या हाताला काम मिळाले नाही. सुस्थितीत असणारे अनेक उद्योग बंद पडले. अनेकांना आपल्या नोकऱ्या गमवाव्या लागल्या. कोरोना काळात बंद पडलेले अनेक उद्योग अजूनही सुरू झालेले नाहीत. उद्योगाबरोबर शेती व्यवसाय विकसित झाला नाही. अलीकडच्या काळात खाजगीकरण, आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर, यांत्रिकीकरण, संगणकाचा वापर, दळणवळणाची सोय इ. कारणामुळे बेकारीत मोठ्या प्रमाणात वाढ होताना दिसते.

७. प्रांतवाद - प्रादेशिक असमतोल

भारतासारख्या विशाल देशात प्रांतवाद मोठ्या प्रमाणात आढळतो. प्रादेशिक असमतोल राखावा यासाठी घटक राज्यांचे निर्मिती स्वातंत्र्यानंतर करण्यात आली. मात्र त्यातून उत्तर भारतीय आणि दक्षिण भारतीय असा वाद निर्माण झाला आहे. उत्तर प्रदेश, बिहार, मध्यप्रदेश या भागातील अनेकांना रोजगारासाठी महाराष्ट्र (मुंबई, पुणे, ठाणे) आणि गुजरात (अहमदाबाद, सुरत) मध्ये आल्यावर मोठ्या प्रमाणात समस्यांना सामोरे जावे लागते. महाराष्ट्रात महाराष्ट्र नवनिर्माण सेना आणि शिवसेना उत्तर भारतीयांनी

त्यांच्या भागात परत जावे, स्थानिकांना नोकऱ्या व उद्योगांमध्ये प्राधान्य मिळावे यासाठी प्रयत्न करताना दिसतात. आपण प्रथम भारतीय आहोत ही भावना निर्माण होणे सर्वांच्यात आवश्यक आहे.

प्रादेशिक असमतोल निर्माण होण्यासाठी नैसर्गिक साधन संपत्ती, जमीन, पर्जन्य, नद्या, भांडवल, इ. घटकांचा प्रभाव पडतो. मुंबई, पुणे, कलकत्ता, दिल्ली, अहमदाबाद, चंदीगड यासह अन्य शहरांमध्ये मोठ्या प्रमाणात उद्योगधंदे उभा राहिले आहेत. त्यामुळे ग्रामीण भागाकडून शहराकडे मोठ्या प्रमाणात नोकरीसाठी स्थलांतर होताना दिसते. शहरी भागाच्या विकास झाला मात्र ग्रामीण भाग विकासापासून वंचित राहिला आहे. अनेक सोईसुविधा मिळत नाहीत. त्यामुळे प्रादेशिक विषमता निर्माण झाली. लोकप्रतिनिधींच्याकडे आपल्या भागाचा, प्रदेशाचा विकास घडवून आणण्याची राजकीय इच्छाशक्ती दिसत नाही. यामुळे प्रादेशिक विषमता वाढतच आहे.

८. राजकारणाचे गुन्हेगारीकरण -

स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर सुरुवातीच्या काळामध्ये भारतात मोठ्या प्रमाणात वैचारिक राजकारण सुरू होते. हळूहळू वैचारिक राजकारणाचा लोप झालेला दिसून येतो. निवडणुकीत विचारांपेक्षा अन्य मुद्यांना महत्त्व प्राप्त झालेले आहे. सत्तेसाठी राजकीय पक्ष तत्व, संकेत, बाजूला सारून बेरजेचे राजकारण करित आहेत. गुन्हेगारी प्रवृत्तीच्या उमेदवारांना पक्ष संघटनेत सहभागी करून घेवून त्यांना उमेदवारी दिली जाते. गुन्हेगारांना राजकीय संरक्षण दिले जाते. निवडणूक काळात गुन्हेगारांचा वापर करून हिंसाचार घडवून आणला जातो. राज्यकर्ते आणि गुन्हेगार यांचे परस्पर संबंध निर्माण झाल्यामुळे लोकशाही समोर प्रश्नचिन्ह निर्माण झाले आहे. सत्ता, पैसा आणि गुंडगिरी यांची झालेली युती लोकशाहीला घातक ठरत आहे. पैसा आणि शक्तीच्या बळावर आपण निवडणुका सहज जिंकू शकतो अशी धारणा राज्यकर्त्यांमध्ये निर्माण झालेली दिसून येते. राजकारण हा चारित्र्यसंपन्न, बुद्धिमान, सज्जन, तत्त्वनिष्ठ, वैचारिक लोकांचा प्रांत आहे, गुंडांचा नाही अशी प्रवृत्ती वाढीस लावणे आवश्यक आहे. देशातील अनेक भागात बंदुकीच्या टोकावर, गुंडांकडून दबाव टाकून निवडणूक काळात मते मिळविण्याचे प्रकार घडत आहेत. उमेदवारांच्या प्रचारासाठी गुंडांचा वापर केला जात आहे. प्रचार सभामध्ये मोठ्या प्रमाणात शस्त्रांचा वापर करून मतदारांना भयभित करण्याचे प्रकार घडत आहेत. राजकारणात मोठ्या प्रमाणात गुन्हेगारांचा वापर सुरू आहे. राजकीय व्यवस्थेवर त्यांचा दबाव असलेला दिसतो. हे राजकीय गुन्हेगारीकरण रोखण्याचे एक मोठे आव्हान लोकशाही समोर आहे.

९. नक्षलवाद-

नक्षलवादाचे एक मोठे आव्हान भारतीय लोकशाही समोर उभे आहे. नक्षलवादामुळे भारताची एकता आणि अखंडता धोक्यात आली आहे. शेतकरी व आदिवासी यांच्यावरील अन्याय दूर करण्यासाठी नक्षलवाद सुरू झाला. हे नक्षलवादी सरकार विरोधात हिंसक विरोध करतात. सैन्य, पोलीस दलावर सशस्त्र हल्ले करतात. कव्हाही चटर्जी यांना भारतीय नक्षलवाद विचारसरणीचे जनक मानले जाते.

नक्षलवादाकडे दुर्लक्ष केल्यामुळे चीन भारताविरोधी कारवाई करताना दिसतो. स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर नक्षलवादाकडे दुर्लक्ष केल्यामुळे ती आज राष्ट्रीय एकात्मतेला तडा जाईल अशी समस्या बनली आहे. दिवसेंदिवस त्यांचे कार्यक्षेत्र वाढताना दिसते. सध्या नक्षलवादाने धारण केलेले उग्र रूप आणि त्यामधून माओवाद्यांचा झालेला शिरकाव भारतीयांना अनाकलनीय आहे.

स्वातंत्र्यानंतर आपल्या न्याय हक्कासाठी उभी राहिलेली नक्षलवादी चळवळ होय. त्यांच्या मागण्याकडे सरकारने दुर्लक्ष केल्यामुळे ती वाढत गेली. त्यांच्या अतिरेकी स्वरूपाच्या मागण्या व कार्यशैलीमुळे आज नक्षलवादाचे खूप वाईट दुष्परिणाम भोगावे लागत आहेत. अर्थव्यवस्था, सुरक्षा, परराष्ट्र धोरण, कायद्याचे राज्य यासह अनेक क्षेत्रावर याचा परिणाम होत आहे. पश्चिम बंगाल, बिहार, ओरिसा, आंध्र प्रदेश, झारखंड, महाराष्ट्र, छत्तीसगड, उत्तर प्रदेश, आणि मध्य प्रदेश या घटक राज्यात नक्षलवादाचा प्रभाव मोठ्या प्रमाणात दिसतो.

भारतातील काही नक्षलवादी घटना

छत्तीसगडमध्ये सुकमा येथे नक्षलवादी हल्ला झाला. यामध्ये २५ जवान शहीद झाले.

दंतेवाडा नक्षलवादी हल्ल्यात ७६ जवान शहीद झाले.

१३ फेब्रुवारी २०१० मध्ये ईस्ट फ्रंटियर रायफल कॅम्पवर नक्षलवादी हल्ला झाला यामध्ये २० जवान शहीद झाले. १ मार्च २०१७ मध्ये सुकमा या ठिकाणी नक्षलवादी हल्ला झाला. यामध्ये ११ जवान शहीद झाले. ११ मार्च २०१४ मध्ये झिराम खोऱ्याजवळ नक्षलवादी हल्ला होऊन त्यामध्ये १५ जवान शहीद झाले.

नक्षलवादी रेल्वे, सुरक्षा दलाच्या छावण्या, पूल, शाळा, पोलीस स्टेशन, रुग्णालय येथे सशस्त्र हल्ले करून मोठ्या प्रमाणात जीवित हानी करताना दिसतात. नक्षलवाद्यांची समस्या सोडवण्यासाठी सरकारने १४ कलमी योजना तयार केली आहे. नक्षलग्रस्त भागात सामाजिक आणि आर्थिक विकासावर भर दिला आहे.

१०. भ्रष्टाचार-

भ्रष्टाचार ही भारताच्या राजकीय, धार्मिक, सामाजिक क्षेत्रात एक गंभीर समस्या बनली आहे. भ्रष्टाचाराच्या समस्येमुळे सर्व क्षेत्रातील प्रगती रूढली आहे. आज पर्यंत भारताचे विकसित देशात रूपांतर झाले नाही तर विकसनशील देश म्हणून ओळख निर्माण झाली याचे कारण भारतामध्ये वाढत चाललेला भ्रष्टाचार हे मानावे लागेल.

भारतात चारा घोटाळा, दूरसंचार घोटाळा कोळसा घोटाळा, शेअर बाजार घोटाळा, शस्त्रास्त्र खरेदी घोटाळा, भूखंड खरेदी घोटाळा, कोळसा खान घोटाळा, राफेल घोटाळा असे अनेक घोटाळे झालेले दिसून येतात. पोलीस यंत्रणा, शिक्षण संस्था, दिल्लीपासून ग्रामपंचायत स्तरावर, प्रशासकीय क्षेत्रात, महामंडळात मोठ्या प्रमाणात भ्रष्टाचार दिसत आहे. जनतेच्या विकासासाठी मंजूर केलेला पैसा जनतेसाठी न वापरता भ्रष्ट मार्गांचा वापर करून तो मिळवला जातो. भ्रष्टाचारा विरोधात कडक कायदे नसल्यामुळे तो फोफावत आहे.

आज सर्वच क्षेत्रात भ्रष्टाचार हा एक शिष्टाचार झाला आहे. यामधून असुरक्षितता, गुंडगिरी, तस्करी, काळाबाजार इ. प्रश्न समाजासमोर उभे राहिले आहेत. प्रामाणिकपणे प्रशासनात काम करणाऱ्यांना असुरक्षितता वाढली आहे. कारण भारतात राजकारण आणि भ्रष्टाचार यांचे गटबंधन निर्माण झाले आहे. निवडणुकीत पैसा व अन्य घटकांचा वापर करून सत्ता प्राप्त केलेले राजकीय नेतृत्व भ्रष्टाचाराच्या मोहाला बळी पडतात. यातून बोफोर्स प्रकरण, भूखंड विक्री प्रकरण, हवाला प्रकरण, टू जी स्पेक्ट्रम घोटाळा अशी प्रकरणी घडली आहेत. राज्यकर्त्यांकडून भ्रष्टाचार संपवण्याच्या फक्त घोषणाच होतात मात्र कार्यवाही होताना दिसत नाही.

११. आरक्षण -

भारतात स्वातंत्र्यानंतर आरक्षण या मुद्द्यावर मोठ्या प्रमाणात वादविवाद सुरू आहेत. आरक्षणाचा वापर राजकीय पक्षांनी स्वतःच्या फायद्यासाठी करून घेतलेला दिसतो. भारतीय राज्यघटनेत मागासलेल्या समाजासाठी आरक्षणाची तरतूद करण्यात आली आहे. तसेच राजकीय क्षेत्रात सुद्धा आरक्षणाची तरतूद केली आहे.

स्वातंत्र्योत्तर काळात आरक्षणाबाबत कालेलकर आयोग व मंडल आयोग निर्माण केले. भारतात बहुजन समाजाची संख्या ७५% आहे यापैकी इतर मागासवर्गीय समाज ५२% तर मागासवर्गीय समाज २२.५% आहे. हा मागासवर्गीय वर्ग ज्ञान, संपत्ती, अधिकार यापासून वंचित आहे.

स्वातंत्र्यानंतर विषमता असणाऱ्या समाजात समानता प्रस्थापित करण्यासाठी घटनेत आरक्षणाची तरतूद करण्यात आली. दलित व मागासवर्गीयांना शिक्षण व नोकऱ्यांमध्ये संधी मिळावी यासाठी आरक्षण दिले. आरक्षण हे सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक दृष्ट्या मागे पडलेल्या समाजाला सर्वांच्या बरोबरीने येण्यासाठी निर्माण केलेली एक संधी आहे. मागील काही वर्षांमध्ये देशात आरक्षणाबाबत अनेक मोर्चे आंदोलने झाल्याचे दिसून येते. महाराष्ट्रात मराठा समाजाला, धनगर समाजाला, लिंगायत समाजाला, ब्राम्हण समाजासह अन्य समाजाला आरक्षण मिळावे यासाठी मुकमोर्चे काढण्यात आले होते.

निष्कर्ष-

स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर भारतीय लोकशाहीचा विकास होत आहे. घटनाकारांनी तयार केलेल्या राज्यघटनेतील तरतुदीनुसार भारतीय लोकशाही प्रबळ होत आहे. परंतु या लोकशाही समोर अनेक आव्हाने निर्माण होत आहेत. या आव्हानांना तोंड देण्याचे काम भारतीय सरकारकडून केले जात आहे. याला जनतेची साथ आवश्यक आहे. आव्हानांची तीव्रता कमी करून देशाच्या प्रगतीच्या वाटा पुढे घेऊन जाण्याचे काम वेळोवेळी सत्तेत आलेल्या सरकारकडून केले जात आहे. लोकशाही समोरील आव्हाने कमी करण्यासाठी शासन स्तरावर प्रयत्न सुरू असून त्यासाठी आवश्यक तरतुदी केल्या जात आहेत. भारतातील पक्षीय राजकारण, सत्तालालसा, व्यक्तिद्वेष, धर्मांधता, सत्तेचा गैरवापर यामुळे काही समस्या जटिल होत चालल्या आहेत.

लोकांमध्ये राष्ट्रवाद, राष्ट्रप्रेम निर्माण करून जनतेचा विकास साधण्याचे काम अविरतपणे सुरू आहे. लवकरच भारत जागतिक महासत्ता होईल असा आशावाद निर्माण होत आहे. राष्ट्रीय आंतरराष्ट्रीय स्तरावर भारताचे स्वतःचे एक स्थान निर्माण झालेले आपणाला पाहायला मिळते.

उपायोजना

१. धर्माधर्मातील तेढ कमी करून सर्वधर्मसमभाव निर्मितीसाठी प्रयत्न करणे. त्यासाठी प्रत्येकाने आपापल्या धार्मिक अधिकारांचा योग्य पद्धतीने वापर करावा व अन्य धर्मीयांच्या अधिकारावर आक्रमण करू नये.
२. राजकीय क्षेत्रात जातीयतेला जास्त महत्व न देता वैचारिक पद्धतीने सर्वसमावेशक राजकारणास प्राधान्य द्यावे. जातीय तेढ निर्माण होणार नाही अशी व्यवस्था निर्माण करावी.
३. भारतातील दारिद्र्य निर्मूलनासाठी प्रामाणिकपणे प्रयत्न करून गरीब -श्रीमंत अंतर कमी करण्यासाठी उपाय योजना करावी. समाजवादी विचारांचा वापर करावा.

४. हिंदी की इंग्रजी यामध्ये सुरु असलेला भाषावाद संपुष्टात आणून सर्व सहमतीने राष्ट्रभाषा म्हणून हिंदी भाषे साठी प्रयत्न करावेत. तसेच अन्य प्रादेशिक भाषांचे महत्त्व कमी करू नये.
५. देशातील निरक्षरता कमी करण्यासाठी विविध कार्यक्रमांचे आयोजन करावे. प्राथमिक शिक्षणा प्रमाणे उच्च शिक्षण सक्तीचे व मोफत करावे. ग्रामीण भागात शैक्षणिक सोईसुविधा देण्याकडे लक्ष द्यावे. उपस्थिती वाढवण्यासाठी प्रयत्न करावे.
६. भारतात बेकारीचे प्रमाण मोठे आहे हे कमी करण्यासाठी उद्योग उभारणे, तरुणांच्या हाताला काम देण्यासाठी विविध योजनांची अंमलबजावणी करावी. व्यावसायिक शिक्षणाला प्राधान्य देवून तरुणांना उद्योगासाठी प्रेरित करावे.
७. राष्ट्रप्रेम निर्माण करून आम्ही सारे एक आहोत, भारतीय प्रथम आहोत ही भावना वाढीस लावावी. यासाठी प्रयत्न करावे.
८. भारतातील प्रादेशिकता वाद कमी करण्यासाठी सर्व राज्यांचा समान विकास करावा. प्रादेशिक समतोल राखण्यासाठी प्रयत्न करावेत. राज्या- राज्यांमध्ये निधी वाटप करताना भेदभाव करू नये. केंद्र आणि घटकराज्य यांच्यातील संबंधाबाबत पुनर्विचार करावा. दोहोंमध्ये सलोखा निर्माण व्हावा यासाठी प्रयत्न करावे.
९. राजकारणातील गुन्हेगारीकरण रोखण्यासाठी प्रयत्न करावेत. कडक कायद्यांची अंमलबजावणी करावी. गुन्हेगारांना राजकीय आश्रय देवू नये.
१०. भारतातील नक्षलग्रस्त भागाचा विकास करून त्यांच्यासाठी विविध योजनांची अंमलबजावणी करावी. सामाजिक, आर्थिक विकासावर भर द्यावा.
११. सर्वच क्षेत्रात सुरु असलेला भ्रष्टाचार रोखण्यासाठी कडक उपाययोजना करावी. राजकीय नेतृत्व व भ्रष्टाचारी यांची परस्परांना मिळणारी साथ रोखण्यासाठी कडक कायदे करावेत.
१२. भारतातील सर्वच जाती-जमाती यांचा विकास करून त्यांना इतरांच्या बरोबरीने विकसित करावे. जाती जातीमध्ये कमी पणाची भावना निर्माण होणार नाही तेढ वाढणार नाही एकोपा निर्माण होईल यासाठी प्रयत्न करावे.
१३. आरक्षणाचा राजकीय लाभ घेणे बंद करावे. राजकीय स्वार्थासाठी आरक्षणाचा वापर करू नये. आरक्षण या समस्येवर तात्काळ मार्ग काढावा. समान नागरी कायदा निर्मितीसाठी प्रयत्न करावेत.
१४. भारतातील कृषी क्षेत्राच्या विकासासाठी जाणीवपूर्वक प्रयत्न करावेत. दुष्काळी भागात सिंचनाच्या सोई उपलब्ध करून द्याव्यात, नद्याजोड प्रकल्पांना महत्त्व द्यावे. पाश्चात्य देशांच्या प्रमाणे भारतात सोयीसुविधा उपलब्ध करून द्याव्यात.
१५. भारतीय तरुणांना उद्योग उभारणीसाठी प्रोत्साहन द्यावे. त्यासाठी आवश्यक असणाऱ्या सुविधा उपलब्ध करून द्याव्यात.

संदर्भ -

१. पाटील बी.बी., पाटील उर्मिला (२०१८), राज्यशास्त्र परिचय- फडके प्रकाशन, कोल्हापूर.

२. व्होरा राजेंद्र, पळशीकर सुहास (२०१०), भारतीय लोकशाही अर्थ आणि व्यवहार, डायमंड पब्लिकेशन्स, पुणे.
३. पाटील बी.बी., पाटील उर्मिला (२०१८), राज्यशास्त्र परिचय- फडके प्रकाशन, कोल्हापूर.
४. महाराष्ट्र राज्यशास्त्र व लोकप्रशासन परिषद ३८ वे अधिवेशन, डॉक्टर रविंद्र भणगे, अध्यक्षिय म, भारतीय लोकशाहीची ७५ वर्षांची वाटचाल अनुभव आणि आव्हाने २५, २६ एप्रिल २०२२.
५. इंटरनेट